

YENİSEY KIRGIZLARININ ETNİK GRUBU OLARAK FU-YU KIRGIZLARI

Mihail Anatolyeviç ÇERTIKOV*

Özet

Fu-yu Kırgızları Çin'in kuzeydoğusunda Mançurya topraklarında 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ortasına kadar öteki Türk dünyasından izole edilmiş hâlde yaşıyorlar. Onların toplam sayısı 2002 yılında 1.473 kişiydi. 1988 yılından beri Fu-yu Kırgızlarını Finlandiya, Rusya, Kazakistan, Polonya, Kore ve Türkiye'den araştırmacılar ziyaret ediyorlar. Bunun sonucunda çıkan birçok çalışma genellikle Fu-yu Kırgızlarının kökeninin Yenisey teorisini doğruladı. 1703 yılında Yenisey Kırgızlarından 15.000~20.000 kişi, yani Hongoray ülkesinin sakinlerinin büyük kısmı, Çungarya topraklarına göç etti. Rusya'nın askerî seferleri yüzünden 1706 yılında Çungarya'ya Yenisey Kırgızlarının başka bir kütleli göç hareketi oldu. Çungarya'ya göçten hemen sonra Yenisey Kırgızlarının kısımları Hongoray'a dönmeye başlıyorlar. Hakasların çoğu, Çungarya'dan dönen Yenisey Kırgızlarının torunlarıdır. Mançu dilli tarihsel arşivlerde, modern Tuva'nın güney toprakları ile kuzeybatı Moğolistan'dan 1733 yılında Mançurya'ya Kırgızların göçünün ilk aşamasını anlatan belgeler bulundu. Efsanevi bilgiler Fu-yu Kırgızlarının atalarının Mançurya'ya göçünün ikinci aşaması esnasında (1755~1757 yılları) 1733 yılındakinden çok daha fazla Kırgız'ın göçürüldüğünü ima ediyor. Fu-yu Kırgızlarının dili çeyrek bin yıl boyunca bütün öteki Türk dillerinden izole edilmiş kaldı, Moğol ve Çin dillerinden etkilendi. Şimdiki aşamada Fu-yu Kırgız dili yok olma eşiğindedir. Fu-yu Kırgız dilinin kelime hazinesi genel Hakasça kelime hazinesine tekabül ediyor. Fu-yu Kırgızları, geç ortaçağın Yenisey Kırgızlarının geride kalan etnik grubudur ve aynı zamanda etnik özelliklerin tümüne göre Hakasların izole edilmiş bir grubu olarak tanımlanabilir.

* Dr., sagay13@rambler.ru; makale Yong-Söng Li tarafından redakte edilmiştir. Kendisine teşekkür ederiz.

Anahtar kelimeler: Çungarya, Fu-yu Kırgızları, Hakaslar, Mançurya, Yenisey Kırgızları.

The Fuyu Kyrgyz as an Ethnic Group of the Yenisei Kyrgyz

Abstract

The Fuyu Kyrgyz live in the territory of Manchuria in Northeast China from the XVIII century to the middle of XX century in isolation from the rest of the Turkic world. Their total population in 2002 amounted to 1,473 persons. Since 1988, the Fuyu Kyrgyz were visited by the researchers from Finland, Russia, Kazakhstan, Poland, Korea, and Turkey. As a result of this, a number of scientific papers were published, which in general confirmed the Yenisei theory of their origin. 15,000~20,000 persons of the Yenisei Kyrgyz people, i.e. the most of the inhabitants of the country Khongoray, were relocated to the territory of Dzungaria in 1703. The Russian military campaigns led to another act of mass migration of the Yenisei Kyrgyz to Dzungaria in 1706. Immediately after the resettlement to Dzungaria, the parts of the Yenisei Kyrgyz people began to return to Khongoray. Most of the Khakas are descendants of the Yenisei Kyrgyz who returned from Dzungaria. In the historical archives written in Manchu were found documents describing the first phase of the Kyrgyz migration to Manchuria in 1733 from the southern territory of modern Tuva and from northwestern Mongolia. The legendary information suggests that during the second phase of resettlement (1755~1757 years) of the ancestors of Fuyu Kyrgyz to Manchuria were moved much more Kyrgyz than in 1733. The Fuyu Kyrgyz language was for a quarter of the Millennium in isolation from all other Turkic languages. It was influenced by the Mongolian and Chinese languages. At the present stage the Fuyu Kyrgyz language is on the verge of extinction. The vocabulary of the Fuyu Kyrgyz language corresponds to the vocabulary of common Khakas. The Fuyu Kyrgyz are the surviving ethnic group of the Yenisei Kyrgyz of the Late Middle Ages. At the same time, in the aggregate of ethnic features they can be defined as an isolated group of the Khakas.

Key words: *Dzungaria, Manchuria, the Fuyu Kyrgyz, the Khakas, the Yenisei Kyrgyz.*

Fu-yu veya Heilongjiang Kırgızları Çin'in kuzeydoğusunda Mançurya topraklarında 18. yüzyıldan 20. yüzyılın ortasına kadar öteki Türk dünyasından izole edilmiş hâlde yaşıyorlar. Onların toplam sayısı 2002 yılında 1.473 kişiydi.¹

1 Yú Xué-bīn & Wú Zhàn-zhù (2003), *Hēilóngjiāng Kē'ěrkèzīzú, Hā'ěrbīn*, S. 2-5.

Fu-yu Kırgızları hakkındaki kısa bilgilere temsilî Rus (1902 yılı)² ve Japon (1940 yılı)³ sömürge yönetimlerinin bildirmelerinde, Sovyet Ordusu karargâhındaki Sovyet askerlerinin raporlarında (1945 yılı)⁴ rastlanıyor. Bilimsel inceleme 1943-1945 yıllarında Japon bilginleri tarafından başlatıldı.⁵ Çinli bilginlerin tarihsel-etnografik ve dil bilimsel araştırmalarının yayımları 1952 yılında başlıyor.⁶ 80’li yılların sonuna kadar Çinli bilginler arasında Tien-Şan Kırgızlarının bir kolu olarak Fu-yu Kırgızları hakkındaki görüş hâkimdi. 50’li yıllarda Sovyet bilginleri-Türkologları bu dil hakkında kısa bilgiler alıyorlar ki bu bilgiler Çinli araştırmacılar Hu Zhen-hua ve A. Toktarov tarafından toplandı. Sovyet Türkoloğu E. R. Tenişev daha 1966 yılında Fu-yu Kırgızlarının dilinin dil bilimsel tahlilini yaptı ve onların Yenisey kökenli olduğu hakkındaki sonuca vardı.⁷ Ama Sovyet bilginlerinin sonuçları 90’lı yıllara kadar Çin’de bilimsel devre sokulmadı.

1988 yılından beri Fu-yu Kırgızlarını Finlandiya, Rusya, Kazakistan, Polonya, Kore ve Türkiye’den araştırmacılar ziyaret ediyorlar, bunun sonucunda Fu-yu Kırgızlarının tarihi, etnografyası ve dili alanında birçok bilimsel çalışma çıktı ki bu çalışmalar genellikle onların kökeninin Yenisey teorisini doğruladı. Hakas bilgini V. Ya. Butanayev, tarihsel ve etnografik malzeme yardımı ile dil bilimsel tahlil yaparak Fu-yu Kırgızları ve Hakasların 18. yüzyıl başındaki Yenisey Kırgızlarından etnik oluşum olarak devamlılığını gösterdi.⁸

- 2 V. Ya. Butanayev (2003), “Kırgızskaya gosudarstvennost’ na Yeniseye”, *Materiali Mejdunarodnoy arheologo-etnologičeskoj ekspeditsii, posvyaşçennoy 2200-letiyu kirgızskoy gosudarstvennosti. (Bişkek-Ĥakasiya-Tuva-Altay-Bişkek, 15-29 iyunya 2003 z.)*, Bişkek, S. 69.
- 3 Wú Yuán-fēng (2004), “Hēilóngjiāng Dìqū Kē’ěrkèzǐzú lishǐ mǎnwén dǎng’àn jíqǐ yǎnjiūjiǎzhǐ”, *Mǎnyǔ Yǎnjiū 2004 nián dī 01 qǐ*, pp. 61-68.
- 4 Gundula Salk & Mambet Turdu (1998), *The “Fu-Yu Ġirġis” according to the present-day situation and the legendary past*, Cracow, p. 55.
- 5 Wú Yuán-fēng (2004), “Hēilóngjiāng Dìqū Kē’ěrkèzǐzú lishǐ mǎnwén dǎng’àn jíqǐ yǎnjiūjiǎzhǐ”, *Mǎnyǔ Yǎnjiū 2004 nián dī 01 qǐ*, pp. 61-68.
- 6 Yú Yi-fū (2003), “Nènjiāng cǎoyuán jí’ěrjǐsǐ rén (1952 nián 5 yuè 4 rì)”, Wú Zhàn-zhū zhǔbiān, *Wūyǔěr hépàn de Kē’ěrkèzǐzú rén*, Hā’ěrbīn, pp. 81-104.; Gundula Salk & Mambet Turdu (1998), *The “Fu-Yu Ġirġis” according to the present-day situation and the legendary past*, Cracow, 15.
- 7 E. R. Tenişev (1966), “O yazıke kirgızov uezda Fuyuy (KNP)”, *Voprosı yazıkoznaniya*, 1966, No. 1, S. 88-96.
- 8 İ. İ. Butanayeva & V. Ya. Butanayev (2002), “Aktual’niye problemi istorii tyurkov Sayano-Altaya”, *Materialı mejdunarodnoy konferencii. Bişkek, noyabr’ 2001. Vıpusk 1. İstoriya stran Tsentral’noy Azii – sovmestnoye videniye metodologičeskiş problem*, Bişkek, S. 124-125; V. Ya. Butanayev (1996), “K voprosu o Kirgızsko-Ĥakasskiş etnografičeskiş svyazyah”, *Kirgızı: etnogenetişeskiye i etnokul’turniye protsessı v drevnosti i srednevekov’e v Tsentral’noy Azii (Materialı Mejdunarodnoy nauşnoy konferentsii, posvyaşçennoy 1000-letiyu eposa “Manas” 22-24 sent. 1994 g.)*, Bişkek: Kirgızstan, S. 120.

2005 yılında Fu-yu Kırgızlarına yolculuk yaptık ki o sırada son ana dil konuşuru soruşturularak kelime malzemesi toplandı. Aynı yıl Prof. V. Ya. Butanayev'in başkanlığında Fu-yu Kırgızlarının yerleşim bölgesine sefer düzenledik. Dil, kabile yapısı, nüfus ve yerleşim alanları hakkında değerli bilgiler toplandı.⁹

Prof. V. Ya. Butanayev'in başkanlığında tarih bilimi doktor adayı tez metni 'Фуюйские кыргызы. Историко-этнографическое исследование'yi [Fu-yu Kırgızları. Tarihsel ve Etnografik Araştırma] hazırladık ki bunda bütün kullanılabilen kaynaklara dayanarak Fu-yu Kırgızlarının kültürü ve tarihini tam ölçüde yansıtmaya gayret edildi.

Etnik grup olarak Fu-yu Kırgızlarının ortaya çıkış tarihi 17.-18. yüzyıllardaki olaylara uzanıyor ki bu yüzyıllar Rusya ile Qing İmparatorluğu'nun Orta Asya ile Sibirya'da sömürgeci genişleme dönemidir. 17. yüzyılın başından itibaren Yenisey Kırgızları, yani Hıngoray ülkesinin sakinleri kendi topraklarına Rusya'nın ilerlemesine direnmiyor. 1667 yılından itibaren Yenisey Kırgızları Çungarya'ya bağımlı oldular. Onlar Çungarlar, yani 14. yüzyılın Dörben Oyratları ile etnik ve politik oluşumların ortak köküne sahip oldular ki kabile idarecileri kendi aralarında evlendiler. Çungarlar, Yenisey Kırgızlarını akraba halk olarak gördüler.

17. yüzyılın sonuna doğru Qing İmparatorluğu Hıngoray üzerinde hak iddia etmeye başladı. 1698 yılında Qing İmparatorluğu tebaası olan 3.000 Moğol ordusu Hıngoray'a silahlı istilanın başarısız bir girişiminde bulundu.¹⁰ 1702 yılında Çungar hükümdarı Tsewan Rabdan'a Pekin'den ultimatomla elçi geldi ki bu ultimatomda imparator Kangxi Hıngoray'a ordu göndermekle tehdit etti. 1703 yılında Kangxi Hıngoray'a 2.000 ordu gönderdi.¹¹ 1703 yılının haziran ayında Tsewan Rabdan Yenisey Kırgızlarının Çungarya topraklarına geçici göçünün düzenlenmesi için Hıngoray'a 2.500~3.000 asker sevketti. Hıngoray'ın politik liderleri göçü desteklediği hâlde nüfusun bir kısmı karşı geldi ve Hıngoray'da kaldı. Hıngoray'ın nüfusunun büyük kısmı, yani 15.000~20.000 kişi göç etti.¹²

9 V. Ya. Butanayev (2005), "Rodoplennoy sostav kitayskiĥ ĥakasov", *Vestnik Ĥakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova. Seriya 3. İstoriya. Pravo. Vipusk 4*, Abakan, S. 51-54; V. Ya. Butanayev (2006), *Ĥakası iz provintsii Ĥeyluntszyan*, Abakan.

10 V. A. Moiseyev (1983), *Tsinskaya imperiya i narodi Sayano-Altaya v XVIII v.*, Moskva, S. 32.

11 V. Ya. Butanayev (2007), *İstoriya vĥojdeniya Ĥakasii (Hıngoraya) v sostav Rossii*, Abakan, S. 102.

12 V. Ya. Butanayev & Yu. S. Ĥudyakov (2000), *İstoriya yeniseyskiĥ kirgizov*, Abakan, S. 176; K. G. Konkoyev (1965), "Ob ugone «Yeniseyskiĥ kirgizov» v Džungariyu v naçale XVIII veka", *Uçyonıye zapiski [ĤakNiiYaLı]. Vip. XI*, Abakan, S. 69.

Rusya tarih biliminde Yenisey Kırgızlarının göçünün sebepleri hakkında yanlış fikir oluştu ve şimdiye kadar hâkim oluyor, yani Rusya'nın askerî tehdidinden kurtulmak için Kırgızların göç ettiği hakkındaki görüş iyice yerleşti. Göç sırasında Rusya Rus-Kırgız karşıtlığında henüz bir kırma yapamadı. Ama Rusya faktörü kendi rolünü oynadı. 1703 yılının göçünden sonra Rusya'nın askerî kuvvetleri 1704~1706 yıllarında bir dizi askerî sefer yaptılar ki bu seferler kalan Kırgızları yok etme şeklini aldı ve bu da 1706 yılında Çungarya'ya başka bir kütleli göç hareketine sebep oldu.¹³

Kırgızların Çungarya'ya göçünün askerî ve stratejik önemi de vardı: iki cephede savaş durumunda olan Çungarlar cephe hatlarını daralttılar ve savaşçılara muhtaç oldular. Kırgızların seferberliği Çungarlar tarafından daha önce de defalarca uygulandı. Örneğin, 1687 yılında Galdan tarafından 2.000 Kırgız savaşçısı seferber edildi.¹⁴

Göç eden Kırgızların ana kısmı Hongoray'dan çıktıktan iki ay sonra Çungarya hükümdarının karargâhının yanında yerleşti.¹⁵ Sonra onlar Emel ırmağına sınırlanıyorlar. Ayrıca, Yenisey Kırgızlarının bir kısmının göçebe Kazaklarla sınırdaki Çu ırmağı boyunca yerleştiğine dair bilgiler vardır.¹⁶ Çungarya'da Yenisey Kırgızları ayrı bir *otok* oluşturdular ki *otok* Çungar hanının hususi emrinde bulunan idari ve iktisadi birimdir. Kırgız *otok* dört zaysan tarafından idare edildi ve 18. yüzyılın ortasında 4.000 aileden ibaretti. Çungarya'daki Yenisey Kırgızları Çungarya hükümdarının karargâhını koruma görevini taşıdılar.

Çungarya'ya göçten hemen sonra Yenisey Kırgızlarının kısımları Hongoray'a dönmeye başlıyorlar. Dönüş süreci 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzadı. Hakasların çoğu, Çungarya'dan dönen Yenisey Kırgızlarının torunlarıdır.

Mançu dilli tarihsel arşivlerde, modern Tuva'nın güney toprakları ile kuzeybatı Moğolistan'dan 1733 yılında Mançurya'ya Kırgızların göçünün ilk aşamasını anlatan belgeler bulundu.¹⁷ 276 kişi göçürüldüğü hâlde, bizim hesaplarımıza göre yaklaşık 700 kişi kaçtı. Göç sebebi, Kırgızların isyan ederek düşmanla birleşebilecekleri hakkındaki Qing yetkililerinin korkusu-

13 O. V. Boronin (2001), “«Reşeniye» problemi yeniseyskiñ kirgizov v russko-oyratskiñ otnoşeniyañ”, *Sibir' v sisteme mejdunarodniñ svyazey: Sb. statey*, Tomsk, S. 18-19.

14 N. N. Çaptıkova (1999), *Bor'ba vokrug «Kirgizskoy zemlitsi» v XVII veke*, SPb., S. 14.

15 V. Ya. Butanayev & Yu. S. Hudyakov (2000), *İstoriya yeniseyskiñ kirgizov*, Abakan, S. 176.

16 O. V. Boronin (2001), “«Reşeniye» problemi yeniseyskiñ kirgizov v russko-oyratskiñ otnoşeniyañ”, *Sibir' v sisteme mejdunarodniñ svyazey: Sb. statey*, Tomsk, S. 19.

17 Wú Zhàn-zhù (2004), “Hēilóngjiāng Kē'ěr kēzǐzú yóulái”, *Hēilóngjiāng Mǐnzú Cóngkǎn 2004 nián dì 6 qī*, pp. 61-62.

dur. Yenisey Kırgızlarının kuzeybatı Moğolistan'dan göçün 1755 yılı, yani Çungarya'nın Qing'e yenilgisin başlangıcından önceki dönemde devam etmiş olma olasılığını çıkarmıyoruz.

Fu-yu Kırgızlarının atalarının göçünün ikinci aşaması, yani 1755~1757 yılları iki olay ile ilgili idi: Dawaçi Han'ın ele geçirilmesi (1755 yılı) ve Amursana'nın ayaklanmasının bastırılması (1756~1757 yılları). 18. yüzyılın ikinci yarısında göçürülen Kırgızların sayısı hakkında tam veriler yoktur, ama efsanevi bilgiler Fu-yu Kırgızlarının atalarının Mançurya'ya göçünün ikinci aşaması esnasında 1733 yılındakinden çok daha fazla Kırgız'ın göçürüldüğünü ima ediyor.

Fu-yu Kırgızlarının dili çeyrek bin yıl boyunca bütün öteki Türk dillerinden izole edilmiş kaldı, Moğol ve Çin dillerinden etkilendi. Şimdiki aşamada Fu-yu Kırgız dili yok olma eşiğindedir. Fu-yu Kırgız dilinin kelime hazinesi genel Hakasça kelime hazinesine tekabül ediyor, ancak daha çok Hakas dilinin Sagay diyalektine tekabül ediyor.¹⁸

Fu-yu Kırgızlarının geleneksel bakış açısının birçok unsuru, (yani) kültürleri, ailevi-evlilik, cenaze-anma âdetleri ve törenleri, genel inançları, yasakları, kişilerarası ilişkiler sistemi – bütün bunlar Hakasların geleneksel bakış açısının unsurlarına çok benziyor veya onlarla tam örtüşüyor. (Fu-yu) Kırgız şarkısı 'İrbi-Sirbi' ile Hakas şarkısı 'Kilbi – Silbi'nin uyum derecesi, aynı şarkının farklı varyantlarından bahsetmek için gerekçesini veriyor. Fu-yu Kırgızlarının sosyal yapısı Hakasların alt etnik gruplarının, yani Sagaylar ve Beltirlerin sosyal yapısı ile tamamen örtüşüyor ve Hongoray'ın Altır Ulusu'nun temsilcilerinin Fu-yu Kırgızlarının ataları olduğu hakkında tanıklık ediyor.¹⁹ Tarih, antropoloji, manevi ve maddi kültür üzerindeki verilerin karmaşası Hakasların Fu-yu Kırgızları ile yakın etnik oluşum bağlarını gösteriyor. Böylece, 18. yüzyılın başında Çungarya topraklarına ve sonra Mançurya topraklarına göçürülen Yenisey Kırgızlarından Fu-yu Kırgızlarının etnik oluşum devamlılığının varlığı şüphe götürmüyor.

Tarih bakımından belli topraklarda oluşan – ortak özelliklere ve nispeten istikrarlı kültür ve zihniyet özelliklerine, hem de kendi adında (*Kırgıs* etnik adında) sabitleştirilen kendi birliği ve tüm diğer benzer kuruluşlardan farklarının bilincine sahip– insanların kuşaklararası sabit bütünlüğü olarak Fu-yu Kırgızlarının etnik sistemi, 18. yüzyıldan çok önce ve muhtemelen Yenisey Kırgızlarının Kırgız Devletinin (6.-13. yy.) kurulmasından önce Hakas-Minusinsk Havzası topraklarında oluştu. Fu-yu Kırgızları, geç ortaçağın Yenisey

18 V. Ya. Butanayev (2006), *Hakas iz provintsii Heyluntszyan*, Abakan, S. 49.

19 V. Ya. Butanayev (2005), "Rodoplennoy sostav kitayskih hakasov", *Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova. Seriya 3. İstoriya. Pravo. Vipusk 4*, Abakan, S. 52-53.

Kırgızlarının geride kalan etnik grubudur ve aynı zamanda etnik özelliklerin tümüne göre Hakasların izole edilmiş bir grubu olarak tanımlanabilir.

Kaynakça

1. Boronin, O. V. (2001), “«Reşeniye» problemi yeniseyskiñ kırıgızov v rusko-oyratskiñ otnoşeniyañ”, *Sibir’ v sisteme mejdunarodniñ svyazey: Sb. statey*, Tomsk: İzd-vo Tomskogo universiteta, S. 13-23. (Boronin, O. V. (2001), “Rus-Oirat İlişkilerinde Yenisey Kırgızları Sorununun ‘Çözümü’”, *Uluslararası İlişkiler Sisteminde Sibirya: Makaleler Derlemesi*, Tomsk: Tomsk Üniversitesi’nin Yayınevi, , S. 13-23.)
2. Butanayev, V. Ya. (1996), “K voprosu o Kırgızsko-Ĥakasskiñ etnografişeskiñ svyazyañ”, *Kırgızı: etnogenetişeskiye i etnokul’turnıye protsessı v drevnosti i srednevekov’e v Tsentral’noy Azii (Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşçennoy 1000-letiyu eposa “Manas” 22-24 sent. 1994 g.)*, Bişkek: Kırgızstan, S. 102-126. (Butanayev, V. Ya. (1996), “Kırgız-Hakas Etnografik İlişkileri Sorusu Üzerine”, *Kırgızlar: Eski ve Ortaçağ Orta Asya’da Etnik Oluşum ve Etnik Kültür Süreçleri (“Manas” Destanı’nın 1000. Yıldönümüne Adanmış Uluslararası Bilimsel Konferansın Tutanakları, 22-24 Eylül 1994)*, Bişkek: Kırgızstan, S. 102-126.)
3. Butanayev, V. Ya., & Yu. S. Ĥudyakov (2000), *İstoriya yeniseyskiñ kırıgızov*, Abakan: İzd-vo Ĥakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, 225 s. (Butanayev, V. Ya., & Yu. S. Ĥudyakov (2000), *Yenisey Kırgızlarının Tarihi*, Abakan: N. F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi’nin Yayınevi, 225 s.)
4. Butanayeva, İ. İ., & V. Ya. Butanayev (2002), “Aktual’niye problemi istorii tyurkov Sayano-Altaya”, *Materialı mejdunarodnoy konferencii. Bişkek, noyabr’ 2001. Vıpusk 1. İstoriya stran Tsentral’noy Azii – sovmestnoye videniye metodologişeskiñ problem*, Bişkek, S. 124-125. (Butanayeva, İ. İ., & V. Ya. Butanayev (2002), “Sayan-Altay Türklerin Tarihinin Güncel Sorunları”, *Uluslararası Konferans Tutanakları, Bişkek, Kasım 2001; Cilt 1: Orta Asya Ülkelerinin Tarihi – Metodolojik Sorunların Ortak Vizyonu*, Bişkek, S. 124-125.
5. Butanayev, V. Ya. (2003), “Kırgızskaya gosudarstvennost’ na Yeniseye”, *Materialı Mejdunarodnoy arheologo-etnologişeskoj ekspeditsii, posvyaşçennoy 2200-letiyu kırıgızskoj gosudarstvennosti. (Bişkek-Ĥakasıya-Tuva-Altay-Bişkek, 15-29 iyunya 2003 z.)*, Bişkek: İzd-vo KGPU im. İ. Arabayeva, S. 44 - 71. (Butanayev, V. Ya. (2003), “Yenisey’de Kırgız Devleti”, *Kırgız Devletinin 2200 Yıldönümüne Adanmış Uluslararası Arkeolojik ve Etnolojik Seferin Tutanakları (Bişkek-Hakasya-Tuva-Bişkek, 15-29 Haziran 2003)*, Bişkek: İ. Arabayev adındaki Kırgız Devlet Pedagoji Üniversitesi’nin Yayınevi, S. 44 - 71.)
6. Butanayev, V. Ya. (2005), “Rodoplemnoy sostav kitayskiñ Ĥakasov”, *Vestnik Ĥakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova. Seriya 3. İstoriya. Pravo. Vıpusk 4*, Abakan: İzd-vo Ĥakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, S. 51-54. (Butanayev, V. Ya. (2005), “Çin Hakaslarının Sosyal Yapısı”, *N. F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi’nin Bülteni, Dizi 3: Tarih, Hukuk, Cilt 4*, Abakan: N. F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi’nin Yayınevi, S. 51-54.
7. Butanayev, V. Ya. (2006), *Ĥakası iz provintsii Ĥeyluntzyan*, Abakan: İzd-vo Ĥakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, 83 s. (Butanayev, V. Ya. (2006),

- Heilongjiang Eyaleti Hakasları*, Abakan: N. F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi'nin Yayınevi, 83 s.)
8. Butanayev, V. Ya. (2007), *İstoriya vhojdeniya Hakasii (Hongoraya) v sostav Rossii*, Abakan: İzd-vo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, 296 s. (Butanayev, V. Ya. (2007), *Hakasya'nın (Hongoray'ın) Rusya'ya Girişi Tarihi*, Abakan: N. F. Katanov Adındaki Hakas Devlet Üniversitesi'nin Yayınevi, 296 s.)
 9. Çaptıkova, N. N. (1999), *Bor'ba vokrug «Kirgizskoy zemlitsı » v XVII veke*, SPb.: Nestor, 22 s. (Çaptıkova, N. N. (1999), *17. Yüzyılda 'Kırgız Toprakları' Üzerinde Mücadele*, Sankt Peterburg: Nestor, 22 s.)
 10. Konkoyev, K. G. (1965), “Ob ugone «Yeniseyskiñ kirgizov» v Djungariyu v naçale XVIII veka”, *Uçyonıye zapiski [HakNıYaLı]. Vıp. XI*, Abakan, S. 65 - 85. (Konkoyev, K. G. (1965), “18. Yüzyılın Başında 'Yenisey Kırgızlarının' Çungarya'ya Kovulması Hakkında”, *[Hakas Dil, Edebiyat ve Tarih Araştırma Enstitüsü'nün] Bilginlerin Notları. Cilt II*, Abakan, S. 65-85.)
 11. Moiseyev, V. A. (1983), *Tsinskaya imperiya i narodu Sayano-Altaya v XVIII v.*, M.: Nauka, 150 s. (Moiseyev, V. A. (1983), *18. Yüzyılda Qing İmparatorluğu ve Sayan-Altay Halkları*, Moskova: Nauka (= Bilim), 150 s.)
 12. Salk, Gundula, & Mambet Turdu (1998), *The “Fu-Yu Girgis” according to the present-day situation and the legendary past*, Cracow: Jagiellonian University, Institute of Oriental Philology, 116 p.
 13. Tenişev, E. R. (1966), “O yazıke kirgızov uyezda Fuyuy (KNP)”, *Voprosı yazıkoznaniya*, 1966, No. 1, S. 88-96. (Tenişev, E. R. (1966), “(Çin Halk Cumhuriyeti) Fuyuy İlçesi Kırgızlarının Dili Üzerine”, *Dilbilim Soruları*, 1966, Sayı 1, S. 88-96.)
 14. 吴元丰 (2004), “黑龙江地区柯尔克孜族历史满文档案及其研究价值”, *满语研究* 2004年第01期, pp. 61-68. (Wú Yuán-fēng (2004), “Hēilóngjiāng Dìqū Kē'ěrkèzìzú lìshǐ mǎnwén dǎng'àn jìqí yánjiūjiàzhí”, *Mǎnyǔ Yánjiū 2004 nián dì 01 qī*, pp. 61-68. [Wú Yuán-fēng (2004), “Heilongjiang Bölgesi'ndeki Kırgızların Tarihi (İle İlgili) Mançuca Arşiv ve Onun Araştırma Değeri”, *Mançu Dili Araştırmaları 2004 Yılı Birinci Sayı*, S. 61-68.]
 15. 吴占柱 (2004), “黑龙江柯尔克孜族由来”, *黑龙江民族丛刊* 2004年第6期, pp. 61-62. (Wú Zhàn-zhù (2004), “Hēilóngjiāng Kē'ěrkèzìzú yóulái”, *Hēilóngjiāng Mínzú Cóngkān 2004 nián dì 6 qī*, pp. 61-62. [Wú Zhàn-zhù (2004), “Heilonjiang (Eyaleti) Kırgızlarının Kökeni”, *Heilonjiang Millet Dizisi 2004 Yılı 6'ncı Sayı*, S. 61-62.]
 16. 于学斌 & 吴占柱 (2003), *黑龙江柯尔克孜族*, 哈尔滨: 哈尔滨出版社, p. 4. (Yú Xué-bīn & Wú Zhàn-zhù (2003), *Hēilóngjiāng Kē'ěrkèzìzú*, Hā'ěrbīn: Hā'ěrbīn Chūbǎnshè, p. 4. [Yú Xué-bīn & Wú Zhàn-zhù (2003), *Heilongjiang [Eyaleti] Kırgızları*, Harbin: Harbin Yayınevi, S. 4.]
 17. 于毅夫 (2003), “嫩江草原吉尔吉斯人 (1952年5月4日)”, 吴占柱主编, *乌裕尔河畔的柯尔克孜族人*, 哈尔滨: 哈尔滨出版社, pp. 81-104. (Yú Yì-fū (2003), “Nènjiāng cǎoyuán jǐ'ěrjǐsī rén (1952 nián 5 yuè 4 rì)”, Wú Zhàn-zhù zhǔbiān, *Wūyù'ěr hépàn de Kē'ěrkèzìzú rén*, Hā'ěrbīn: Hā'ěrbīn Chūbǎnshè, pp. 81-104. [Yú Yì-fū (2003), “Nonni Irmağı Bozkırının Kırgızları (4 Mayıs 1952), Wú Zhàn-zhù (red.), *Nuyur Irmağı Kıyısının Kırgızları*, Harbin: Harbin Yayınevi, S. 81-104.]